

Nyakas Miklós

A báródsági nemes kerület rendtartása a XVIII. század végéről

A Báródság a történelmi Bihar vármegye központi (váradi) járásában elterülő, sajátos jogokkal és kötelességekkel, valamint jelentős közigazgatási autonómiával felruházott területet jelenti, amelynek pontos kialakulása máig nem tisztázott ugyan, de amelynek tanulmányozása számos katonai, közigazgatástörténeti, társadalomtörténeti és nem utolsósorban nemzetiségtörténeti eredményekhez vezethet.

E helyen nem áll módunkban vállalkoznunk a báródsági nemes kerület történeti kialakulásának bemutatására, s tanulmányunkban csupán arra törekedhettünk, hogy bemutassuk az említett kerület XVIII. század végi közigazgatásának és jogviszonyainak szerkezetét.¹

Fontos ez már csak azért is, mert történetírásunk alig-alig tud valamit a

1 Annyi tény, hogy a Váradról Kolozsvárra — tehát Erdélybe vezető hadiút őrzése, amely a Báródság területén vezetett keresztül, már a magyar államalapítás korában fontos szempont kellett hogy legyen. Bunyitay vetette fel azt a gondolatot, amelyet ugyan azóta nem is bizonyítottak, de nem is cáfoltak, hogy az itteni első határőrök székhelyek lehettek. Báród neve élénken emlékeztet a székelyföldi Barótra, a közelében levő Telegd pedig Telegdibaconra. Bihar megyében egyébként sok székely nyomot találhatunk; Székelyhíd, Székelytelek. Annyi mindenesetre tény, hogy első lakói magyarok voltak, s Nagybaród 1465-ben Magyarbaród nevet viselte, sőt még a XIX. század első felében is a templom melletti utcát magyar utcának nevezték. A Báródság katonai szempontból Súlyomkő várához tartozott, s a terület első román lakói a XIV. század folyamán jelentek meg. Döntő fordulatot Magyarbaród elrománosodása jelentette. A vlach telepek létesítése valószínűen a Drágfiak telepítéseivel függhet össze. Az egyik legjellegzetesebb báródsági nemzetségnek — a Ventereknek — I. Mátyás adományozott nemességet, de ők már románok voltak (pro parte fidelium nostrorum nobilium valachorum). A báródsági nemességet katonai szempontból Szapolyai János 1532 táján szervezte újjá — teljesen érthető okokból —, s feladatuk volt Súlyomkő várának védelme, illetve az utazók biztonságának szavatolása, mivel az országút Feketetőtől kezdve Súlyomkőig a Réztetőn keresztül mindenütt rengeteg erdőségeken vezetett keresztül. 1633 táján Csomaközy András — a híres hajdúkapitány — volt Súlyomkő és egyben a Báródság kapitánya. V. ö.: *Bunyitay Vince*: Biharvármegye oláhjai és a vallási unió (Bp., 1892), *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. k. (Bp., 1890.), *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt (Bp., 1940.), *Miskolczy Károly* kéziratos munkája a Báródságról, 1834. Bihari Múzeum IV. 75. 141. Nyomtatásban: *Gombos, Dan.*: Polgári élethez való lexikon, melyben főként a Magyarország s az erdélyi fejedelemség geographiájára, statisztikájára, nemzeti leírásra ... tartozó nevezetesebb dolgok és szók külömbféle s arányos írókból az rendbe szedve magyarázva találhatnak, I. Aba-Blatnik, (Debrecen, 1837.) Megjegyzendő, hogy *Fényes E.* geográfiai szótárában *Miskolczy* leírását vette alapul, s azt tulajdonképpen rövidítve közölte. Egyébként *Miskolczy* leírása sem önálló munka; a kéziraton olvasható: „Írta Nábráczky Antal, bővítette Miskolczy Károly. Nábráczky a magáét kiadta a Társalkodóba. Jakab Mihály úr is adott Értekezést a Báródságról a Hon Művészbzen.” Magam *Miskolczy* eredeti kéziratát használtam.

Báródság létezésén kívül, s az a vélemény gyökeresedett meg, hogy annak szerepe a Rákóczi-szabadságharc bukásával gyakorlatilag teljesen elenyészett, s megéléte merő formalitássá vált. Mint látni fogjuk, e megállapítás csupán katonai téren állja meg a helyét, egyéb vonatkozásban azonban lényegesen árnyaltabb valósággal kell számolnunk.

Témánk további taglalásánál mindenekeelőtt szükséges tisztáznunk a Báródság fogalmát, illetve a nemes kerület területi kiterjedését. Ezt már csak annál inkább is fontos elvégeznünk, mert a mai történeti-néprajzi irodalmunk álláspontja némileg ellentmond a korabeli valóságnak, azaz nem fedi teljesen azt a területi egységet, amelyen a kortársak a Báródságot értették. Egy nemrégiben megjelent — egyébként kitűnő — munka a Báródság alatt az Élesdtől a Királyhágóig nyúló területet nevezte a Sebes-Körös völgyében, s közöttük tartotta számon például Élesdet és Révet is.² Nincs szándékunkban vitába bocsátkoznunk a felett, hogy e területi meghatározás mennyiben fedi néprajzi szempontból a valóságot, könnyen lehetséges, hogy igen, de történeti, s főleg közigazgatástörténeti szempontból semmiképpen sem állja meg helyét.

Természetesen csak az egykorú adatokat tekinthetjük irányt adónak, s éppen ezért teljes mértékben el kell fogadnunk *Miskolczy Károly*, Bihar vármegye és Háromszék, valamint a báródsági nemes kerület táblabírájának, majd Bihar vármegye főszolgabírájának és alispánjának, 1848—49-ben a megye országgyűlési képviselőjének és a tiszántúli református egyházkerület gondnokának (1804—1867) véleményét, amelyet 1834-ben vetett papírra. E szerint a báródsági nemes kerület Bihar vármegye váradi (központi) járásának a Sebes-Körös völgyében elterülő részében fekszik — amelyet hajdan *Sólyomkő vidékének* is neveztek — s amelynek határa kelet felől a feketetői erdő és a Királyhágó csúcsa, ahol a Kolozsvárra vezető országút is keresztülhalad. Nyugatról *Lok*, *Gégény* és *Rév*, délről pedig *Brátka* és *Bánlaka* helységek, északról pedig a „Szilágy rengeteg erdős bértzei” határolják. A nemes kerület központja *Nagybáród*, itt tartották a nemesi gyűléseket is, s ahol *Miskolczy* tudósításának időpontjában a kerületnek új székházat is építettek. Nagybáródon kívül a kerülethez tartozott még *Kisbáród*, *Csékllye*, *Nagypatak*, *Kornicel*, *Beznye*, *Köröstopa* és *Brátkának* egy része.³

2 Kósa László — *Filep Antal*: A magyar nép táji-történeti tagolódása (Bp., 1975.) 68.

3 Vö.: *Miskolczy K.* i. tudósításával. E községekről röviden csak a következőket. *Csékllye* (Cetea) 1392-ben bukkan elénk *Chechyas* alakban. Ekkor Zsigmond Komorzowan fia, Péter vajda koronára szállott birtokai között Kaplai Jánosnak, Sólyomkő akkori gazdájának adományozta. A XVI. században a báródsági nemes kerület része lett. Lakott helyként újra csak 1715-ben említik. Román nyelvű község (1773). *Kornicel* (Cornitel) szintén 1392-ben szerepel először *Chormel* alakban, és Zsigmond ugyancsak Sólyomkő akkori gazdájának, Kaplai Jánosnak adta. Román neve és felbukkanásának körülményei alapján Péter vajda vagy apja telepítése lehet. 1406-ban Sólyomkő vlach községei között említik. Nem szerepel az 1552-es portaösszeírásban. 1773-ban román nyelvű község, *Beznye* (Beznea); 1406-ban említik először a sólyomkői uradalom vlach falvai között, s bár neve szláv eredetű, mögötte mégis vlach lakosságot kell keresnünk. *Brátka* (Bratca) községet először 1435-ben említik Bratca alakban, mint a Josonci Bánffyak sólyomkői jobbágyait. Neve szláv eredetű ugyan, de lakói románok lehettek. 1470-ben Újbrátka néven szerepel, 1552-ben mindössze három telekből állott, birtokosa ekkor Drágffy né. A XVI. században része a báródsági nemes kerületnek. Először az 1715-ös összeírásban szerepel, 1773-ban román nyelvű község. Báródot magát 1291-ben említik, papja ekkor 21 kepe tizedet szolgáltatott, lakossága tehát római katolikus magyar volt. Köröstopa három településből — Alsó-, Felső- és Kistopából olvadt össze, s a Telegdi család birtoka volt, amelyre István kincstartó 1503-ban új adományt eszközölt ki a királytól. Később a Báródság része lett. Kisbáródot és Nagypatakot 1599-ben a kisenemesi birtokok közt sorolják fel. V. ö.: *Györffy György*: Az Árpád kori Magyarország történeti földrajza. A—CS. (Bp., 1966.) *Csánki D.* i. m. passim., *Jakó Zs.* i. m., *Mezőssi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. (Bp., 1943.) *Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása.* (Bp., 1920.) *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában (Bp., 1918.) 147.

A kerület földrajzi viszonyairól e helyen csupán annyit jegyezhetünk meg, hogy földje sovány és meglehetősen terméketlen. A múlt század elején az itt élők termesztettek ugyan tavaszbúzát, tengerit, zabot, burgonyát és babot, de különösen az igénytelen gyümölcsfák voltak nevezetesek, így a szilvafa, almafa, diófa, mogyoró.⁴ Lakói nagy többségben románok voltak, nagyobb részben azonban nemesi joggal rendelkeztek. Miskolczy leírása szerint a kerület lakosainak száma 1834 körül 5200 fő volt, s közülük 3000 fő (férfi és nő) saját nemesi telkein lakott és birtokos nemesi születésű volt. Számos család egyéni nemesi kiváltságlevéllel is rendelkezett, így például a Kába (vagy Kaba), a Venter, a Czippelle familiák, amelyek korszakunkban olykor már rendkívül szerteágaztak és igen sok tagot számláltak. A még Mátyás király alatt megnesemített Venter nemzetségnek Fényes Elek mindkét nem 356 tagjáról tud.⁵ A birtokos nemesiség létszáma tehát igen magas volt ugyan, a nagyobb földterülettel rendelkezők száma azonban már lényegesen kisebb. Ide egyébként a következő családokat sorolhatjuk: gróf *Batthyány*, gróf *Kornis*, *Topay*, *Venter*, *Kuk*, *Kába*, *Kakuczki*, *Ispán*, *Hár*, *Lól*, *Menszáros*, *Szathmáry*, *Nábráczky*, *Zámbó*, *Katona*, *Miskolczy*, báró *Rudnyánszky*, *Szlávy*, *Czippelle*, *Bélteki*, *Muntyán*, *Ugray* és *Sztojka*.⁶

A többség azonban vagy anyai ágon (*agilisek*) vagy pedig a Báródság hajdani katonai szerepével összefüggő régi szokásjog alapján tarthatott számot a nemesi kiváltságokra. Éppen ezért a nemesség igazolási perek száma magas volt!⁷

Mint már jeleztük, a Báródság katonai szerepének végleges megszűnésével annak szervezete és funkciója is gyökeresen átalakult! Súlyomkő várának kapitulációja (1711) után — amelyhez a báródsági nemesség katonai szempontból tartozott — a nemes kerület gyökeresen átalakult. Katonai szerepe véglegesen megszűnt ugyan, de az élén a polgári perek, a rend és a vagyonbiztonság szavatolása végett meghagytak egy főhadnagyot. Ezt a funkciót töltötte be például 1717-ben *Szabó György*, 1723-ban *Pór Gáspár*, 1732-ben *Ispán János*, 1750-ben *Székely Ferenc*, 1760-ban pedig *Székely László*.⁸

A báródsági nemes kerület átszervezésére az 1790-es években került sor, s ezt azzal indokolták, hogy lakóit — akik a nemesi szabadság birtokában sokszor indokolatlan és törvénytelen dolgokat engedtek meg maguknak, a peres ügyek könnyebb, gyorsabb, hatékonyabb és nem utolsósorban olcsóbb elintézése végett lényegesen kedvezőbb helyzetbe hozhassák. Anélkül, hogy e korabeli megállapításban rejlő igazságot kétségbe vonnánk, két megjegyzést mégis indokolt hozzá fűznünk. Egyrészt utalnunk kell arra, hogy II. József halála után a nemesi felbuzdulás szellemében országos jelenség volt a nemesi szabadságjogok élesztése, megerősítése és körülbástyázása, másrészt pedig magának Bihar vármegyének is rendkívül lényegesnek bizonyult a báródsági nemesség szemmel tartása, az ottani rend és biztonság fokozott védelme. S nem utolsósorban az ottani adóalap védelme! Mint már említettük, kisebbségben bár, de adófizető jobbágyok is éltek közöttük. Itt csak jelzésszerűen említhetem Böszörményi Jó-

4 *Miskolczy* leírása megjegyzi, hogy „Sovány és terméketlen földjüket nem elegendő szorgalommal mivelik”, s majdnem mindent maguk készítenek, amire szükségük van. I. m.

5 *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. I—IV. (Pest, 1851.) I. 94.

6 Uo. 95.

7 Így például az egyik legjellegzetesebb báródsági nemesi familia, a Kaba család nemességigazolási perének iratait lásd *Hajdú-Bihar megyei Levéltár* (továbbiakban *HBmL*) IV. A. 11., 19. cs. Fasc. 36. No. 639. A család János Zsigmondtól kapott kiváltságlevele 1687-ben pusztult el Torda vármegyében „az Peterdi Lyukban, melyet Balyika Várának hívnak”. Beöthy László alispán indoklása szerint (1808) „az úgynevezett Báródságon sokan találtak olyanok, kik tsak a Házasság vagy Anyai Jus után jutván az ősi Jóságnak birtokába”, s ez a Tripartitum értelmében nemesi jogot nem jelenthet. Uo.

8 *Miskolczy K.* i. leírása.

szef helyettes szolgabíró panaszát, amelyet a vármegye nemesi közgyűléséhez nyújtott be 1799-ben, s amelyben arról tett jelentést, hogy a „Bárósági Nemesek között a vérengzések, Tolvajlások és más külömféle excessusok annyira el hatalmasodtak, hogy miattok a köztük lakó adó fizető nép a lakófölgýét el hagyni szándékozik”. A vármegye közgyűlése erre azt a határozatot hozta, hogy a járásbeli fõszolgabíró az „ezen Nemesség regulatiójára ki dolgozott régi statutumot” keresse ki, s mivel az ottani dolgokat és a nép természetét jobban ismeri, a jövõ közgyűlésre véleményezésre adja be, hogy azon megfelelõ határozatokat hozhassanak.⁹

Mivel dolgozatunk tárgya a báródsági nemes kerület rendtartásának ismertetése, e téren nincs módunkban további vizsgálódásokba bocsátkozni.

A már említett nemes kerület szervezésére vonatkozóan Bihar vármegye nemesi közgyűlése Váradolasziban tartott generális congregatiójában már 1791. december 28-án végzést hozott, magam azonban azt a rendtartást vettem alapul, amelyet 1798-ban gróf Haller Pál fõkapitánnyá választásakor a jegyzõkönyvhöz mellékeltek.¹⁰

A báródsági nemesség regulációját egyébként a következõkkel indokolták; szükséges, hogy „Nemes Uraimék”, akiknek több tisztjük vagy hadnagyuk van ugyan, mindnyájan egy fõtõl függjenek. Erre a tisztségre a mindenkori járásbeli fõszolgabírónak áll jogában az „*Írástudóbb Földes Urak*” közül hármat kijelölni, s a köznemesség e három személy közül választhat. A közakarattal megválasztott fõhadnagnak aztán jogában állott alhadnagyokat kijelölni, mégpedig a következõ helyekre; egyet Nagybáródra és Kornicelbe, egyet Beznyére és Brátkára, egyet pedig Kisbáródra, Cséklyére és Topára. Az alhadnagyok mellé tanácsbelieket (*assessor*) is választani kellett, mindegyikhez hármat-hármat, következésképpen a Báródságon számuk összesen tizenkettõ volt.

A peres ügyeket az alhadnagyi széken lehetett elindítani, mégpedig azon a helyen, ahol az alperes (*incotta*) kívánta, de mindannyiszor, ahányszor azt a felperes kérte. Az egész Báróságra érvényes fõhadnagyi székek tartása pedig kéthavonta vált esedékessé, mégpedig január, március, május, július, szeptember és november hónapok elsõ heteiben. Az alhadnagyi székek tartásakor természetesen maga az alhadnagy elnökölt, abban az esetben azonban, ha az érintett peres fél éppenséggel maga az alhadnagy lenne, akkor helyette a fõhadnagy mást — a perben érdektelent delegálhatott az assessorok közül, esetleg más helységbelieket is. A fõhadnagyi székek tartásakor természetesen kötelesek voltak megjelenni az alhadnagyok, sõt az assessorok is. Ebbõl az alkalomból közakarattal *actuarius* választottak, aki lényegében a jegyzõ szerepét töltötte be, s akinek kötelessége volt a panaszosok ügyeit, illetve az ezekre hozott megegyezéseket vagy végzéseket (*decisio*) írásba foglalni, tehát jegyzõkönyvet — protocollumot — vezetni.

A nemes kerület fõhadnagyanak és alhadnagyainak, illetve assessorainak nélkülözhetetlen segitõtársa volt az az altiszti személyzet, akiket régi idõk óta *káplároknak* hívtak, s akiknek az volt a feladatuk, hogy tizenkét krajcár napi-díj mellett az idézéseket (*citatio*) írásban vagy szóban közvetítsék, az alhadnagyokat és az assessorokat hívják össze, a hadnagyi székek döntéseinek értelmében pedig apróbb ügyekben zálogolásokat és végrehajtásokat (*executio*) eszközöljenek.

A rendtartás szerint a fent megnevezett tisztviselõk hivatali ideje egészen addig tart, amíg azok arról önként le nem mondanak, de fontos és nyomós ok nélkül ezt három esztendõnél hamarabb nem tehetik. A rendelkezés alól csak

9 *HBmL* Bihar vm. kgy. jkv. IV. A. 1. a. 61. 1799.

10 *HBmL* IV. A. 1. b. 181. cs. Fasc. V. No. 200. 1798. Az Báródsági Nemességnek Gróf Haller Pál Úr Fõ kapitányi hivatalába való be iktatásába Pünkõst Havának 18-ik Napján 1798. Esztendõben tartott közgyűlésének Jegyzõkönyve. A rendtartás mellékelve.

akkor lehetett és kellett kivételt tenni, ha a tisztségviselők ellen komoly és súlyos panaszok merültek fel. A főhadnagy leváltása ügyében azonban csak a járásbeli főszolgabíró tehetett intézkedést, az alhadnagyokat és az assessorokat pedig a főhadnagy elnöklete alatt válthatták le. Az új tisztségviselő megválasztásának joga azonban — a fentebb már ismertetett módon — továbbra is a nemesi komunitások jogában állott.

A tisztségviselés azonban nem volt egyértelműen népszerű feladat! A báródsági statutum ugyanis arról is rendelkezett, ha a törvényesen megválasztott tisztségviselő megbízatását nem akarná vállalni, akkor pénzbüntetésre kell ítélni. Erre egyébként az analóg példák tucatjait lehetne felsorakoztatni. A büntetés a hadnagy esetében négy rénes forint, az assessoroknál két rénes forint, a káplároknál pedig egy rénes forint volt. Abban az esetben pedig, ha a hadnagyok által a gyűlésbe hívott assessorok kellően nyomós ok hiányában nem jelennének meg, büntetésük fél forint legyen, amelyet a „köz Cassába” kell befizetni.

Egyértelmű következménynek kell tartanunk, hogy a büntetéspénzek ügyében felmerült egy báródsági közös pénztár kezelésének szükségessége is. A rendtartás e kérdésben úgy határozott, hogy az *írastudó* hadnagyok és assessorok közül kell a pénztárost megválasztani, a jelölés joga azonban a főhadnagy hatáskörében maradt. A választott tisztségviselőnek kötelessége volt — kellő számadás terhe mellett — a pénztárból a tanácsbeliek utasítására a közszükségletek fedezésére bizonyos összegeket kifizetni, illetve a jegyző (actuarium) járandóságát kielégíteni.

A báródsági statutum a polgári perek lefolytatásának rendjét a következőképpen határozta meg! Apróbb ügyekben és kisebb panaszokban az első fórum és egyben az ítéldbíró is az alhadnagyi szék volt, az alhadnagynak tehát jogában állott döntéseket, ítéleteket hozni, de csak abban az esetben, ha azt a kerületi *actuarium* (jegyző) írásba foglalta, s azt a legközelebb tartandó főhadnagyi széken ismertetette. Amennyiben az itt hozott ítélettel az egyik fél elégedetlen volt, jogában állott azt a főhadnagyi szék elé terjeszteni, amely így tehát a másodfokú bíróság szerepkörét is betöltötte.

A súlyosabb esetekben azonban az első fórum már a főhadnagyi szék kellett hogy legyen, s itt mind a felperes, mind pedig az alperes minden kibúvó keresése nélkül köteles volt megjelenni. Amennyiben az alperes az idézés ellenére a törvényszéken nem jelent meg, a haza törvényei értelmében a felperes egyik vádpontjában mint *makaeskodó* (contumax) eleve elmarasztalódott.

A per tárgyat képező vagyontárgyat — az esetleges fellebbezéstől függetlenül — a bírósági döntés meghozatala után a nyerteseknek át kellett adni, huszonöt forinton felül azonban, fellebbezés esetén, végrehajtást nem lehetett eszközölni, hanem az egész ügyet a fellebbező (*apelláns*) fél költségével Bihar vármegye törvényszéke elé kellett terjeszteni. Ha az érdekelt fél az ottani ítélettel sem volt elégedett, az ügyet a királyi ítéltábla elé terjeszthette.

Az erőszakosság és a rágalmozás (*violentia* és *dehonestatio*) büntetését a rendtartás huszonöt forintban állapította meg, úgy azonban, hogy mindkét fajta peres ügylet esetében a költségek a báródsági közös kassza javára megtérüljenek. Az erőszakosság vagy bármely más sérelem ügyében intézkedőknek díjat állapítottak meg, a sérelmet szenvedő pedig négy rénes forintot kapott. Az összeg viszonylagos alacsonyságát a rendtartás azzal indokolta, hogy a nemesség felesleges megterhelése ezáltal is csökkenjen. A kisebb büntetések esetében az összeg fele részben a felperesé, fele részben pedig az ügyben intézkedőké kellett hogy legyen.

Kiskorú személy azonban a hozott ítélet ellen nem fellebbezhetett — a báródsági statutum ezt tizenöt éves korban jelölte meg — s ha mégis ezt cselekedte, akkor vesszőbüntetésre (!) ítélték.

A rendtartás bizonyos előírásokat tartalmazott a határhasználat terén is, így tehát annak gazdasági vonatkozásai is vannak. Akik ugyanis a *tíltalmast* a nemes vármegye parancsolata ellenére megrontanak, a vetésekben, kaszálóokban

kárt tennének, azokat Bihar vármegye nemrégiben nyomtatásban is kiadott statutuma szerint kellett megbüntetni. Így tehát megállapíthatjuk, hogy e téren a Báródság előírásai teljes mértékben fedték a vármegye követelményeit.

A kor erkölcsi felfogásának és közgondolkodásának megfelelően szigorúan büntették a káromkodást. A szabályrendelet ugyanis arról intézkedett, hogy akik másokat káromkodással megbántanának, azok két rénes forint büntetést tartoznak fizetni, azok ellenben akik az Úristen és a szentek ellen káromkodnának, már súlyosabb elbírálás alá essenek. Őket egyenesen Bihar vármegye törvény-széke elé állítsák.

Amint láthattuk, a büntetéseket a szabályrendelet mindenütt pénzben állapította meg — egyetlen kivétel a fiatakorúak pálcázása volt — gondoltak azonban arra is, hogy ez a büntetésmód a vagyontalanok esetében, a kiszabott büntetéspénz behajthatatlansága miatt eleve hatástalan maradhat. Ezért arról intézkedtek, hogy ebben az esetben — ha „nem lévén értékek, nem félnének a büntetéstől és így gonoszsgot bátran követnek” el — azok börtönnel (*árestom*) és egyéb „testi sanyargattatással büntetessenek”.

A hadnagyi parancsot megtagadók büntetését három forintban állapították meg, s ha valaki ennek az összegnek a befizetését megtagadná, annak nagyságrendjét hivatalból kétszeresére emelték. Ekkor már újabb peres eljárás lefolytatását sem írták elő, hanem azt csak rövid úton, szóbeli citáció (*idézés*) mellett hajtották be.

A büntetéspénz kifizetését a rendtartás szerint két törvényes módon lehetett megtagadni, mindkettő azonban kifejezetten csak a bírói ítékezés hibája folytán állhatott elő. Az egyik esetben erre az érintettnek akkor volt joga, — ha nyilván tévedésből — a perre nem is idézték meg, s mégis büntetéspénz kifizetésére kötelezték. A másik esetben pedig jogában állott a tulajdonosnak a végrehajtást megtagadni minden olyan jószágában, amely per alatt még nem állott.

Amint már említettük, a büntetéspénzeket külön megbízott pénztáros kezelte, s azt általában a közös kiadások fedezésére fordította. A korabeli életmód és közgondolkodás világába enged bepillantást a statutum ama rendelkezése, amely a büntetéspénz kifizetését természetben is engedte leróni, kizárólag azonban csak pálinkában és boritalban, amelyet a hadnagyi vagy főhadnagyi székeken nyilván testületileg fogyasztottak el.

A perbeli idézésről még annyit kell megjegyeznünk, hogy azt az érintettnek elegendő volt akár szóban, akár írásban közvetíteni. Feltételként csak annyit szabtak meg, hogy azt a hadnagy a káplár útján hivatalosan közvetítse, s pontosan tudassa, hogy az alperest mely napra és hova idézték meg. Polgári perek esetében a határidőt az idézéstől számított tizenöt nap előtt nem lehetett hamarabb kitűzni, bűnügyek esetében azonban igen.

A fentiek ismertetése után joggal vetődhet fel az a kérdés, hogyan helyezzük el a báródsági nemes kerületet a feudális magyar társadalom meglehetősen bonyolult szerkezetében. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy véleményalkotásunk csak a XVIII. század végi és a XIX. század eleji állapotokra vonatkozik.

Azt az első pillantásra is megállapíthatjuk, hogy a Báródságot nem vethetjük össze a magyar királyság területén lévő egyetlen tulajdonképpeni értelemben vett szabad kerülettel sem.¹¹ Talán egyedül a horvátországi túrmezei nemesség

11 A szabad kerületek csoportosításánál *Fényes E.*, a következő típusokat állapította meg: 1. Olyanok, amelyeknek egyes lakosai személyesen is nemcsak (pl. Túrmező). 2. Olyanok, amelyeknek lakosai személyesen tesznek egy nemest, s a vármegyétől független tiszttal, országgyűlési székkel és szavazattal bírnak (pl. Hajdúkerület). 3. Olyanok, amelyek tulajdon portákkal és független tiszttal bírnak, de országgyűlési szavazatuk nincs (pl. a 16 szepesi város). 4. Olyanok, amelyek sem külön portákkal, sem független tiszttal nem dicsekedhetnek, de rendes jobbagyi szolgáltatásokkal sem tartoznak) pl. a korona nagyikindai kerülete). *Fényes E. idézi Ereky István: A magyar helyhatósági önkormányzat. Vármegyék és községek I. A vármegyék (Bp., 1908.) 22.*

kiváltsági nyújthatnak analóg példát — amely szintén a vármegye (Zágráb) fennhatósága alatt állott — nemesi viszont a vármegyei közgyűlésen és választásokon fejenkénti szavazati joggal rendelkeztek. Az 1840-e s években azonban e kiváltságuktól megfosztották őket, s ezután már csak a túrmezeiek élén álló grófjuk révén szavazhattak, amely viszont mindössze egyetlen voksnak számított.¹²

Sokkal közelebb járunk az igazsághoz, ha a Báródságot az ez idő tájt szerveződő, illetve újjá szerveződő nemesi közösségekkel vetjük össze. Ebben az összefüggésben nem árt egy pillantást vetnünk a magyarországi nemesség számbeli megoszlására és területi elhelyezkedésére, amelynek évszázadokra visszanyúló történeti gyökerei vannak, s több vonatkozásban is szoros összefüggésbe hozhatók a XVI. és XVII. század tragikus eseményeivel, a török hódítással, illetve az ország három részre szakadásával.

A magyar nemesség zöme ugyanis még ekkor is a volt királyi Magyarország határvidékén, az egykori végvári határvonal mellett, illetve az itt benyúló folyóvölgyekben és a magasabb hegyvidékeken helyezkedett el. Még 1846-ban is — *Fényes Elek* adatai alapján számítva — a magyar királyság nemességének negyedrésze Borsod, Bihar, Heves, Pozsony, Szatmár megyékben helyezkedett el, a további negyedrésze pedig Máramaros, Szabolcs, Veszprém, Vas, Zala és Zágráb megyékben. A nemességgel rendelkezők fele tehát mindössze tizenegy vármegyében élt, sőt huszonöt százalékuk mindössze öt megyében, s ezek közt volt Bihar vármegye is.¹³ Szemmel látható tehát, hogy a bihari nemesség számaránya lényegesen magasabb volt az országos átlagnál, hozzá kell tennünk azonban, hogy ennek döntő hányadát a kisenemesség jelentette.

Tudjuk azonban, hogy Werbőczy Hármaskönyve és a Corpus Juris szerint a kisenemesség jogai — természetesen csak elvben és nem a gyakorlatban — megegyeztek a közép- és a főnemességgel, a polgári peres ügyekben, a büntetőügyekben, birtokjogi vitákban és más természetű esetekben is a nemesi joggyakorlat szerint kellett velük szemben eljárni. Részint számarányuk miatt, részint pedig vagyoni helyzetük következtében ez azonban jórészt csak a nemesi közösségek felállításával volt megoldható, amelyeknek létezése elsősorban ott mutatható ki, ahol a különben meglehetősen differenciált kisenemesség nagyobb számarányban élt.

Amint a báródsági nemes kerület rendtartása esetében is láthattuk, a csekély vagyonú, sőt sok esetben gyakorlatilag vagyontalannak tekinthető nemesség esetében a peres és más természetű jogi ügyek intézése a vármegye törvényszéke előtt olyan anyagi megterhelést jelentett, amely meghaladta a nemesi háztartások teherbíró képességét. Éppen ezért jobbnak látták, ha a kisebb horderejű peres ügyeket egymás között, természetesen a törvényes követelményeknek megfelelően intézik el. Mindez egybevágott a nemesi vármegye érdekeivel is.

A báródsági nemes kerület rendtartásához jó párhuzamként kínálkozik a biharnagybajomi, illetve a szerepi nemesi közösség szervezeti felépítése és közigazgatási-ítélkezési gyakorlata, annál is inkább, mert ez utóbbi is Bihar vármegyéhez tartozott, s megszervezése időben is egybeesett a báródsági nemes kerület újjászervezésével.¹⁴

A biharnagybajomi statutum bevezető szakasza a nemesi közösség felállításának szükségességét a következőkkel indokolta; „minthogy a Vármegyén

12 A különbséget viszont aláhúzza, hogy a báródságiak nem közvetlenül a vármegye, hanem a járásbeli főszolgabíró fennhatósága alatt állottak. A túrmezeiekre lásd: *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1488-ig. I.—III. (Pest, 1868.) II. 418—420.

13 Vö.: Magyarország története 1790—1848. 5/1 k. (Bp., 1980.) 485—487.

14 *Rettegi Istvánné*: A szerepi „Nemes Communitas Protocolluma” (Adatközlés). A debreceni Déri Múzeum Evkönyve, 1971. (Debrecen, 1972. *Módy György és Orosz István* közreműk. szerk. *Dankó Imre*) 91—122.

való perlődés sokkal terhesebb, és sokaknak azért kell az igazságtól elmaradni”, mert a per folytatására költségük nincsen, ezért a kisebb ügyeket célszerűbb helyben elintézni. A biharnagybajomi nemesi közösség is több községből — háromból — állott, úgymint *Biharnagybajomból*, *Szerepből* és *Dancsházából*. A központ Biharnagybajom volt, s itt lakott maga a főhadnagy is, Szerepen és Dancsházán a nemesek élén pedig hadnagy állott. A három helység közös nemesi tanácsa huszonegy emberből állott, s ebből tizenkettő biharnagybajomi, hat szerepi és hat dancsházai nemes volt. A főhadnagynak egyébként okvetlenül biharnagybajominak kellett lennie, hiszen erre a tisztségre közülük jelöltek ki hármat, s a nemesség közülük választhatott. A szerepi és a dancsházai hadnagyságra szintén három-három embert jelöltek, s a tisztséget szintén választás útján töltötték be. Akárcsak a báródsági nemesség esetében, itt is pénzbüntetés kiszabását helyezték kilátásba arra az esetre, ha a megválasztott tisztségviselő kellően nyomós ok hiányában a tisztségét fel nem vállalta. A jövedelmeket itt a választott tisztségviselők kezelték, amelynek felhasználásáról a nemes tanácsnak kellett számot adniuk.

Az 1798-ban létrehozott szerepi nemesi közösség felállításának szükségességét azzal is indokolták, hogy itt, akárcsak Dancsházán a nemesek száma oly csekély, hogy az nem tette lehetővé külön, önálló szervezet létrehozását. Ezért kellett egyesülniük a biharnagybajomiakkal.

A Biharnagybajom székhellyel létrejött nemesi közösség — akárcsak a Báródság — az illetékes járásbeli főszolgabíró felügyelete alá tartozott.

Tekintettel arra, hogy a fenti községekben igen jelentős számú jobbágyság is élt, akik külön tanács és bíró hatásköre alá tartoztak, a nemesek és a jobbágyok közötti vitás kérdések megtárgyalására úgynevezett vegyes törvényszékeket (*mixta sedes*) tartottak, amelyen a nemesi közösség, illetve a falu előljárói vettek részt.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a nemesi közösségek létezése, különösen ott, ahol ezt számarányuk indokolta, meglehetősen gyakori volt. Bihar megyei példát említve itt csak Derecske mezővárosa, az Eszterházyak derecskei uradalmának központjára hivatkozom, ahol a helybeli nemesek ugyancsak nemesi közösséget alkottak.¹⁵

A biharnagybajomi példánkhöz visszatérve megjegyezzük, hogy az 1795. évi széképítésnél a hadnagynak megválasztott Mile Péter mellett öt *esküdt* és két ármás felsorolása következett, s ezeknek funkciója erősen emlékeztet a báródsági *assessorok* és a *káplárok* feladatköréhez.

Miben különbözik tehát végül is a báródsági nemes kerület a biharnagybajomitól, illetve a szerepítől. Mindenekelőtt kialakulásában és történetiségében. A Báródság kezdetben katonai szervezet volt, amelynek pontosan katonáskodásból fakadóan különféle kiváltságai léteztek, s ezek egyrésze személyekhez, famíliákhoz kötött volt, más része viszont kollektív. A katonai szerepkör megszűnte után e kiváltságok nem enyésztek el, hanem a megváltozott viszonyoknak megfelelően átalakultak, magukban hordozva egy sor olyan tendenciát, amely az 1790-es években a báródsági nemes kerület lényeges átszervezését vonta maga után.

Lényeges különbség az is, hogy a Báródságban a nemesek többségben voltak, míg a példaként említett esetünkben nem. Éppen ezért a báródsági kerület felépítése lényegesen tagoltabb és jobban megszerkesztett volt a biharnagybajominál, s ez nem indokolható csupán azzal, hogy három falu helyett itt héttel állunk szemben, bár ez utóbbi tényezőt sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

A báródsági kerület főhadnagyi, vagy ahogyan a későbbiekben nevezték főkapitányi tisztsége egyben vármegyei méltóság is volt, amelyre a biharnagybajomi esetében nem találhattunk példát. Nem szabad természetesen elfelejtenünk,

15 Szendrey István — Nyakas Miklós: Derecske története (Debrecen, 1980.) 124.

hogy a báródsági főkapitányi tisztségre kivétel nélkül jómódú vármegyei középnemeseket vagy egyenesen arisztokratákat választottak, igaz ugyan, hogy ezek a Báródság területén nemesi birtokkal rendelkeztek.¹⁶

A különbségeket természetesen tovább is sorakoztathatnánk — így például vallási, nyelvi, műveltségbeli eltérések —, de úgy érezzük, hogy tárgyunk szempontjából ez most felesleges.¹⁷

A fentiekből egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a báródsági nemes kerület XVIII. század végi szerkezeti felépítési, funkciója és ítélkezési gyakorlata szerves részét képezte a magyar kismanesség, közelebbről pedig Bihar vármegye autonóm, önkormányzati életének, s tanulmányozása segít megérteni a kisvagyonyú vagy éppen gyakorlatilag vagyontalan kismanesség növekvő befolyását, amely elsősorban a különféle követválasztásokon volt érezhető, s amely ellen pedig a reformok irányába tapogatózó köznemesség egyre inkább fellépett.

A báródsági nemesség esetében legalábbis a szervezet egyfajta testületi fellépést tett lehetővé, s amelyet a nagyfokú rokoni összefonódottság csak még jobban elmélyített. Az 1824-es főkapitányválasztás alkalmával például — amelyen egyébként *Domokos János* helyettes szolgabíró győzött gróf *Haller Jánossal* szemben, a nemesség részéről már feltételek is elhangzottak,¹⁸ 1843-ban pedig, amikor *Beöthy Ödönt* Bihar vármegye országgyűlési követévé választották, a báródsági nemesség testületileg tiltakozott a bihari követi utasítások ama pontja ellen, amely a közteherviselés bevezetését szolgálta.¹⁹

A kismanesi szervezeti keretek tehát itt is, akárcsak országosan, retrográd, a köznemesi reformprogrammal szembeforduló vagy legalábbis azzá válható tendenciák kútfejévé válhattak.

16 *Miskolczy K.* i. leírása a következő főkapitányokat említi: Gróf *Haller Pál*, *Miskolczy (raglitzai) Mihály*, gróf *Haller János*, *Miskolczy (mezőtelegdi) Lajos* és *Beöthy Ödön*.

17 A Báródság román lakossága a XVIII. század végén görögkeleti vallású volt. Vö.: *Magyarország helységeinek...* i. m. 57—60. Egyetlen faluban, még Nagybaródon sem volt iskolamester, s ezért nem is csodálkozhatunk azon, ha az írás tudományát az egyes tisztségek betöltésénél, mint a rendtartásból láttuk, követelményként szabták, amelyet azonban igen gyakran nem tartottak be. A lakosság vallási téren a XIX. század elején szakadt ketté, amikor a többség görög katolikussá lett. Nagybaród áttérésére lásd *HBmL* IV. A. 1. b. 252. cs. Fasc. 1. No. 7. 1814.

18 *Uo.* IV. A. 1. b. 329. cs. Fasc. 8. No. 487. 1824. A feltételekből megtudhatjuk, hogy az ismertetett statutum a gyakorlatban nem teljes mértékben valósult meg, legalábbis évi két kapitányi szék tartását kéri.

19 *Uo.* IV. A. 1.a. 138. Bihar vm. kgy. jkv. 1843. I. k. 680. s. köv.

Miklós Nyakas

DIE ORDNUNG IM ADELSBEZIRK BÁRÓDSÁG
VOM ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS AN

Mit der vorliegenden Studie stellt der Verfasser die Ordnung in Báródság vor, welches im Tal der Sebes-Körös gelegen, einst zum Zentralkreis des historischen Komitats Bihar gehörte und heute zu Rumänien zählt. Gleichzeitig weist er in dieser Arbeit darauf hin, dass das Studium dieses über spezifische Rechte und Pflichten, sowie über eine bedeutende Verwaltungsautonomie verfügende Gebiet zu zahlreichen Ergebnissen auf dem Gebiet der Militärgeschichte, der Verwaltungs- und Gesellschaftsgeschichte und nicht zuletzt der Nationengeschichte führen kann.

Die Herausbildung dieses Adelsbezirkes stand in engem Zusammenhang mit jener Militäraufgabe, die den Schutz der Strasse von Nagyvárad nach Kolozsvár bedeutete. Die Einwohner von Nagybáród, dem Zentrum dieses Gebietes, waren zuerst Ungarn, während die umliegenden Dörfer walachische Siedlungen aus dem 14./15. Jahrhundert waren. Später nahm auch in Nagybáród die rumänische Bevölkerung zahlenmässig überhand. In den Dreissiger Jahren des 16. Jahrhunderts wurde Báródság von Zsigmond János neu organisiert und militärisch gehörte es der Burg von Sólóymkó an.

Mit dem Zusammenbruch des Rákóczi-Freiheitskampfes verlor die militärische Rolle des rumänisch sprechenden Kleinadels von Báródság vollends an Bedeutung, dennoch gelang es ihm — infolge seines adligen Rechtsstandes —, eine spezifische Verwaltungsautonomie auszubauen. Zur Neuorganisation des Adelsbezirkes kam es dann in den 1790-er Jahren, angestrengt sowohl durch den dort ansässigen Adel als auch durch das Komitat Bihar. An der Spitze des Bezirkes stand der Oberleutnant (später Hauptkapitän), ihm folgten in Betrachtung des Gebietsprinzips drei Unterleutnante. Der Unterleutnantssitz setzte sich neben der Person des Unterleutnants aus Assessoren (Räten) zusammen, und das Adjutantenpersonal wurde Korporalschaft genannt. Der Adel von Báródság stand unmittelbar unter Beaufsichtigung des Oberstihlrichters des Kreises. Die Ordnung regelte die Wahl der Dignitäre bis ins einzelne ebenso wie die Ausführung von Prozessen und die Art und Weise in der Sachbearbeitung. Diese Ordnungsregelung schrieb vor, in Báródság eine gemeinsame Kasse zu errichten, einen gemeinsamen Notar (actuarius) zu znenennen. Letzteres lässt mit aller Wahrscheinlichkeit darauf schliessen, dass Báródság auch über ein eigenes Archiv verfügte, von dessen Schicksal heute aber nichts mehr bekannt ist.

Der Verfasser hat eine Parallele zwischen dem organisatorischen Leben des Adels von Báródság und den sich zu jener Zeit organisierenden beziehungsweise sich neu organisierenden Adelskommunitäten gezogen, wobei er eine starke Übereinstimmung feststellen konnte. Er betonte aber die sich aus den Besonderheiten des historischen Weges ergebenden Unterschiede, die eigentümliche Gliederung von Báródság sowie nicht zuletzt die sich auf sprachlichem, religiösen und kulturellen Gebiet zeigenden Abweichungen.

Sándor Mihályné

Két szőlőskerti törvény- és jegyzőkönyv Berettyóújfaluban

Két írásos dokumentum került elő nemrégiben Berettyóújfaluban. Mind a kettő zártkerti jegyzőkönyv, a „kertség” törvényeivel s azokkal az esküformulákkal, amelyekkel a kertgazdák, a bírák („esküttek”), és a csószók („kerülők”) éltek. A jegyzőkönyveket a Sárostókert esetében 1851-től 1969-ig, míg a Kis Hérmek-Cserekert gazdái 1878-tól 1934-ig vezették. A Sárostókert könyve ép-ségben maradt meg, 20x40 cm nagyságú, kemény kötésű könyv; Pozsár Eszter, illetve Szatmári Antal adta át további őrzésre. A Cserekert-Kis Hérmek kert könyve méreteiben az előzőhöz hasonló, nagy alakú keménypapír kötésű, de rongált állapotú; több lap hiányzik belőle; Vásárhelyi István őrizte mostanáig. Mindkettő a berettyóújfalui Bihari Múzeumban nyert elhelyezést.

Fel kell figyelniük ezekre a dokumentumokra, nemcsak mint az elsüllyedt múlt kiemelkedő, a népi kultúrára erősen ható, az egykorú társadalom tudatformáló tényezőire, hanem mint gazdasági és társadalomtörténeti ritka forrásokra is, melyek elősegítik a paraszti kultúra teljesebb, jobb ismeretét. Továbbá felhívják a figyelmet a még lappangó falujegyzőkönyvek keresésére és vizsgálatára.

A sárostóskerti jegyzőkönyv elsőrendű bizonyíték arra, hogy gazdái mennyire a hagyomány hívei; nemcsak emlékeztükben rögzítették a hagyományait, de az új jegyzőkönyvükbe másolják a „Kertség” régi könyvből a korabeli törvényeket, melyek kiadattak az 1794-ik esztendőben:

- 1-szor. A Szöllős kert gondviselésére Vox szerint előállítandó Kert Bírák Hittel legyenek kötelesek Mely szerint tartoznak szorgalmasan Gondot viselni Mind a Kerítésre, mind azon belől lévő minden javakra. A Gazdaság pedig illendő becsületbe tarcsa a Kert Bírákat.
- 2-szor. A Kert bíró mellett mindenkor Becsületes kertés gazdák eskettesenek meg, Kik a kertnek nagyobb terhét viseljék.
- 3-szor. A Csószók is hittel legyenek Kötelesek a Kert Bírák parancsolatjának engedelmeskedni.
- 4-szer. A Kert bírótól ki hirdettetett, kiválképpen Háromszori Gyűlésre, úgy mint Kertbíróttételre, Gyepü Kerülésre, a Szüret felől való végzésre minden gazda tartozik megjelenni. Ha a gazda maga meg nem jelenhetne a feleségére vagy valamely biztos emberére bízva dolgát. A ki az ellen vét meg büntetődik 30 Xerig.
- 5-szor. Minthogy nemes Embereknek is vagynak Szöllőlyök a Gazdaság szőlőjeik között, azok is tartoznak magukat a Társaság törvényéhez szabni, sőt ha kertbírónak választódnak is, azt elviselni kötelesek.
- 6-szor. Minden gazda a maga kiszakasztott gyepűjét, árkát és határgödrét úgy elkészítse, hogy amidőn megvizsgáltatódnak, hibásoknak ne találtassanak, mert a ki a gyepűjét el nem készíti 30 Xera, az árokért is 30 Xera a Gödrökért is 15 Xera büntetődik.
- 7-szer. Minden gazda a maga fájait a Hernyóktól, Varjú, Szarka más ár-

- talmas madarak fészektől idejében megtisztítsa, különben 30 Xerig büntetődik, vagy a fálya kivágatik.
- 8-szor. Minden gazda a Szomszédja felől való fájait úgy nevelje s tartsa, hogy azoknak sűrűségekből származó árnyékok a szomszédgya szőlőjébe, veteményfölgyébe kárt s alkalmatlanságot ne okozzon, különben az olyan sűrű árnyékokat s akadályt okozó fák kivágatnak.
- 9-szer. A Dülők arra valók, hogy mindenek azon járjanak, azért is senki is a más barázdáján fel s alá ne járjon a közönséges Dülökre. Kapuba, ajtóba senki, semmiféle csúnyaságot ne tegyen s ne hánnyon, a ki e féleket Cselekszi, azon kívül, hogy onnan elhordjgya 30 Xerra Büntetődik.
- 10-szer. Minden gazda a maga Szöllője alatt szűrjön, a szomszédja földgyére engedelem nélkül semmit ne rakjon, a Jóságát más Szöllője alá s földgyére ne pányvázza s szabadon ne bocsássa, hanem a magáén vagy megkösse vagy a kertből kikülgye, különben 40 Xerig, azonkívül, ha a jóságával kárt tétetett, a kárt becsú szerint fizesse.
- 11-szer. Senki a maga kertjének két oldalán vagy két végén a szomszédgya kárára vagy botránkozására fákat ne neveljen, az ilyen fák kivágatnak, a Gazda pedig 1 azaz Egy Rénes forintig büntetődik.
- 12-szer. Valaki a szomszédgya fáját, — ámbár az nem jó helyen volna, kivágja, vagy Barázdáját, ámbár az annak kárával volna maga cktá, kert bíró híre nélkül megigazítja, Egy Rénes forintig büntetődik.
- 13-szor. Ha valakinek igazításra való dolga lészen a háromszori gyűlésen kívül, a Kertbíróknak tartozik előre Egy Rénes forintot letenni oly móddal, hogy ha a panaszosnak panaszja méltó leend a Vádoltott személy ellen, a panasz okozó ember azt a Panaszkodónak viszsza fogja fizetni, azonkívül hibás cselekedetiért különösen büntetődik.
- 14-szer. Aki lopásba esik. akár gyümölcs, akár szőlő, csemetefák. Fűzfák. Karók vagy vetemények legyenek, amit lopott az olyan ember akár külső akár belső Gazda, 2 Rénes forintig büntetődik. Ha cseléd egy forintig. A kárt becsú szerint fizetik.
- 15-ször. A Szöllőskert Gyepűjén bé vagy azon ki menni senkinek sem szabad, aki ott jön s megyen ki és be, akár külső, akár belső legyen, annyiszor amennyiszor cselekszi 2—2 az az Két-két forintig, a Cseléd 1 Rénes forintig büntetődik.
- 16-szor. Akár mely aprólékos büntetésre méltó dolgot tapasztal a kerülő, a Kertbírónak adja be, magának legkisebbet sem szabad büntetni vagy elengedni. Ha a kerülő effélébe tapasztaltatik, a cselekedethez képest, kétszeresen büntetődik. Minden lopásért vagy büntetésre méltó hibáért fizetendő büntetésnek a harmadrésze, ha azon dolgot a kerülő adta légyen be, a Kerülőnek adatik.
- 17-szer. Ha valamelyik Gazdaságnak a Kertbe, Javaiba a Kerülő vigyázatlansága, Gondatlansága, Restsége miatt esik kár, akkor a Kerülő az egész Kárt fizeti. De ha akkor, amikor a kár esett, a kerülő a kertben volt és mégis amellett, hogy észre nem vette megesett, akkor a kerülő a kárnak a felét fizeti. Ha pedig a Kerülő a kárt vagy a lopást maga tette, megpácáztatik és Hivatalától mindenfizetés nélkül kicsapatik.
- 18-szor. A Szöllő munkának leg első kezdetétől fogva, annak elfedéséig Senki kutyával ne járjon. Aki azon idő alatt magával kutyát viszen a kertbe, a kutya azon helyen meglövetik vagy a Gazda 30 Xerig büntetődik.
- 19-szer. A Tallózás és Puskázás még szüret után is a Kertben tiltatik, és ha valami külső ember a kertben puskázik puskája elvételik és egész áron adatik vissza.

- 20-szor. Mikor a kertkapuknak vagy Kisajtóknak romlása esik és a társaság azoknak csinálásokra vettetik, mivel a dolog közönséges, aki a Kertgazda híre s megegyezése nélkül el mulasztja 1 Rénes forintig büntetetik.
- 21-szer. Senki Szöllőjét vagy Füzessét a Kert gazda híre nélkül el ne adja, 1 Rénes forint büntetés alatt. Aki az ilyen hír nélkül eladott jószágot megveszi, a Pénze vissza adatik, a mellett a Társaságból kiltatik. Az eladó minek előtte kertbeli jószágát másnak eladná, minden szomszédját, sőt az egész kertséget is tartozik az eladó jószággal megkínálni.
- 22-szer. Aki kunyhót akar építeni a maga földjén, oly helyre építse. hogy szomszédjainak vagy a közönségnek panakza ne legyen. Különben a kunyhó, akármilyen sokba került is földig lerontatik.
- 23-szor. Minden Szöllős Gazda a gyűlésekbe még akkor is mikor bor ital között vagynak, a szükségtelen esküvéstől, káromló beszédétől, mások ok nélkül való becsmérlésétől magát kemény büntetés alatt óvja.
- 24-szer. Mivel minden Gazdák megkívánják, hogy a kerülő minden javaitkat felelet alatt a kártól megőrizze, tehát minden gazda, a kirendelt fizetést s bért alkalmas életül időnek javában, amikor a kerülő azt szedi, megadni tartozik. Különben a fizetni nem akaró, másik esztendei borát, míg mindent amivel tartozik meg nem fizeti, a kertből ki nem viszi.
- 25-ször. Ha olyan uraságnak számára, akinek a közönség hasznát veszi, a Város Elöljárói Gyümölcsöt vagy szőlőt szedetnek, azt adni vagy szedni csak a Kert Gazdának vagy az eskütt társának Szabadsága, a kerülőnek magának a Város cselédjével együtt és csak a legkisebbet is szedni s kiadni az akkor meghatározandó büntetés alatt nem szabad. Ha egyszer ilyen szedés kiadódik, többízben szedni és adni akárkinek csak legkisebbet is, a Kert Gazdának meg nem engedődik.
- 26-szor. Aki a Kert Gazdasággal egyet nem ért, annak törvényének akár nemes személy, akár adófizető, alája nem adja Kétszeri vagy legfeljebb háromszori engedetlenségei s vizálkodási után, a Méltóságos uraságnak Érdemes Tisztjeivel az olyan Köztársasággal torsalkodó Embernek dolga közöltetvén, Szöllője Becsúszerint eladatván, az ára kezébe adatván, maga pedig a Kertség Társaságából örökre kizáratik.”

Kitűnik e törvényekből a közösség belső egysége, a hagyományait, szokásait s földjét védő, maga körül rendet tartó és követelő gazda látásmódja, felfogása. A későbbi jegyzőkönyvek és a „hit” tanúsága szerint, ezekhez a törvényekhez igazodott a kertgazdaság vezetősége és tagsága. Minden esztendőben az őszi közgyűlésen felolvasták, hogy mindenki által ismertek, felújítottak legyenek, tudván tudják jogaikat és kötelességeiket. A közösség a törvények szavával és szigorú büntetéssel nevelt.

Zártság jellemezte a „kertséget”: pontosan megjelölték mit szabad, mit kell tenniük s mit ne tegyenek, hogy elkerüljék a büntetődést, az amúgy is mindig szűk-pénz kiadását. Az utolsó sárosókerti gazda¹ visszaemlékezve gyermekkorára elmondta, hogy 10—12 éves lehetett, amikor először vett részt egy „szemihálnapi” gyűlésen, ahol a megválasztott új gazda, pohárral a kezében fogadta meg, hogy a régi törvényeket megtartja. Elbeszélését ezzel zárta: „Akkor a szónak nagyobb volt a hitele.”

E törvények keletkezésének idején, Berettyóújfalu előbbi szabad hajdúi ... „hol több, hol kevesebb terhű szerződés mellett az (Eszterházy) hercegi ház adó-

¹ Szatmári Antal 61 éves berettyóújfalui lakos visszaemlékezése, 1975.

zói, míg végre az 1785. évben kelt királyi rendelet folytán, állandó és örökös úrbéri szerződésre kellett lépniük.”²

A XVIII. század végén, az állami „jobbágyvédelem”, Mária Terézia úrbérendezésének korában, Berettyóújfalu mezővárosának paraszt lakóit, az 1792-ben megírt Urbarium alapján „misera plebs contribuens” névvel illelhetjük, bár már megindult a parasztság differenciálódása.²

Az egész országra egységesen megfogalmazott Urbarium-keret meghatározza a jobbágytelkek nagyságát, a jobbágy jogait, kötelességeit, de az utólag kézírással történt bejegyzések, csupán e községre vonatkoznak.

Ezek szerint élt itt 6, házzal bíró szabadmenetelű jobbágy, 1/8 sessió belsőséggel; továbbá 336 olyan család, akiknek ... „házhelyes mivoltja vagy appertinentioja nyolcados házhelyet fel nem ér” ... s akik ... „házzal bíró zsellérnek tekintetnek.” Ezekon kívül 20 család tartozik ... „a más házában lakó zsellérek” közé.³

Az Eszterházyak derecskei uradalma (ide tartozott Berettyóújfalu), a fentiekén túl ... „19 nemesi kúria lételet is elismerte.”⁴

A szabadmenetelű jobbágyok összesen 8 pozsonyi mérőre való belsőséggel, 23 pozsonyi mérőre való szántófölddel és 5 embervágó réttel rendelkeznek. A házzal bíró zsellérek belső házhelye (336 családé) 153, 3/4 pozsonyi mérővel egyenlő, s még 605 3/4 pozsonyi mérő szántóval és 28 embervágó réttel rendelkeznek. A más házában lakó zsellérek szántója 18 2/4 pozsonyi mérővel mért terület csupán.

A lakásért évi 1 forint árendát fizetnek a földesuraságnak, ... „ellenben a más házában lakó, ... több földeket, réteket bíró subinquinor, amíg tulajdon háza s belső fundusa nem lesz, az 1 forint esztendősi árendát az uraságnak fizetni nem tartozik, de földi mivoltához képest szolgálattal és más adózással az szerint tartozik, mint az házhelyes jobbágy”, akik évi 6048 napi kézirobottal tartoznak „napkelettől napnyugodtig” dolgozni. A szabadmenetelű jobbágyok 40 marhás robottal, 81 napi kézi szolgálattal, 1 itze kifőzött vajjal, 2 kapannal, 2 csirkével és 12 tojással tartoznak.

Szerepel még az Urbariumban a város területéhez tartozó 123 kapás szőlőföld, 93 birtokosával, akik között telkes jobbágy, zsellér és házatlan zsellér egyként szerepel. Nem úrbéres nemesi föld 15 9/11 hold belsőség, 79 8/16 hold szántó és 4, 11/16 szőlő. A community külön 36 embervágó réttel rendelkezik (Malomzugi kaszáló) és 39 marhás robottal adózik.³

Ha tekintetbe vesszük, hogy Berettyóújfalu területileg a Sárréten fekszik, nagyterjedésű nádasok, mocsarak vízjárások között; s időben XVIII. század végén vagyunk: a Tisza, Körösök, Berettyó szabályozása előtt, megállapíthatjuk, hogy a gazdasági létalapot képező 440 holdnyi szántó és 80 holdnyi kaszáló, 60 holdnyi szőlő semmiképpen sem nyújt megélhetést a kb. 1900 személy (családonként 5 főt számítva) eltartásához. Feltétlenül az állattenyésztés, méhészkedés, korcsmálás egészíti ki a családok jövedelmét.

A fentiekből kitűnik, hogy a volt szabad-hajdúk gazdasági helyzete nagyon különböző: curiális nemesek, szabadmenetelű jobbágyok (akik között jómódú is akad), házas és házatlan zsellérek, néhány iparos és kereskedő, valamint a paraszttársadalom legalsó fokán élő szolgák, cselédek élnek. Az iparosok kézműves zsellérek, beszivárgó menekültek lehettek, a kereskedők pedig részben görögök voltak; róluk a „Kandia” nevű városrész (ma Wesselényi utca) árulkodik.⁵

2 Osváth Pál: A sárréti járás leírása (Nagyvárad, 1875.) 108.

3 „Berettyóújfalu nevű mezővárosnak Urbariuma, 1772.” Ismeretlen jelzés az Urbariumon: ad. 135. (1857.) Bihari Múzeum Adattára.

4 Szendrey István: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után (Budapest, 1968.) 70.

5 Berettyóújfalu város belső telkei és környékének rajzolatja 1818-ban. Hiteles földmérő, Gasparits Ferenc összesen 716 apró telket tüntetett fel a nemesi kúriák mellett. Hajdú-Bihar megyei Levéltár: Bmt. 40.

Nem érdektelen idézni itt a „Sárrét” c. újságból *Kádár Jenő* közlését, mely szerint a „Csillagos” nevű csapszékben nádcsövön szívták az italt egymás után illedelmesen: előbb a mesteremberek, azután a hajdúk, majd a csőszök, végül a nyesték. Aki a sorrendet megzavarta, azt kusán vágják.⁶

Bár város Berettyóújfalu, iparilag fejletlen. 1728-ban csak 2 molnár, 3 szabó, 1 vasmíves, 2 takács és 1 csizmadia említődik, városiasodásban nem fejlődött, csak korcsmálhatott Szt. Mihály naptól Szt. György napjáig.⁷

Ilyen kötöttségek, a feudális termelési-társadalmi viszonyok mellett (a vásárok jövedelme, nemkülönben a mézszárszék, a vám és rév pénz a földesurat illeti), amikor a szolgáltatások terhe, a különböző megváltási taxa nyomja — (a mezővárosok joga az, hogy közös összegben róhatják le tartozásukat) van ereje, belső ellentétei közepette — valószínű ismerve a hazai jakobinusok célkitűzéseit is — létrehozni a Sárosó-kertséget és annak törvényeit.⁸

Minden önkormányzatnak és közösségi életformának a bíraskodási jog az alapja. Ez, általában az alföldi és bihari községek XVIII. századi jogi helyzete eléggé ismeretlen. Szabó István ugyan azt mondja: „Az új parasztonkormányzatok . . . a pusztulás földjén, az Alföldön virágoztak fel; a megduzzadó mezővárosok itt a parasztpolgárságnak sajátos formáit építették ki.”⁹

Tudjuk — Berettyóújfalu Urbariuma is tanúsítja —, hogy pl. a bíróválasztás a földesúr (vagy tisztjei) akarata és irányítása szerint történt,¹⁰ de nem eléggé tisztázott a kétféle community (nemes és úrbéres) egymás mellett élése sem.¹¹

Van Berettyóújfaluban a fentiek szerint, az oppidumon belül két tanácskozó testület. Ezek mellett működik a „kertség” közössége, 26 pontból álló törvénnyel, mely mindkét társadalmi osztály tagjaiból tevődik össze. (T. 5. p.) Ez a közösség is határoz, intézkedik a kertbíró (a kertgazda) és az esküttek vezetésével. Ezek vox szerint állítatnak és a csőszrel együtt „hittel” tartoznak szorgalmatosan mindenre gondot viselni. (T. 1—3. p.)

„Kert Gazdának az hite:

Én . . . esküszöm az élő Istenre . . . hogy, amely kert gazdai hivatalomra mostan előállítottam, abban teljes tehetségem szerint eljárók, nem nézvén atyafiságot, sem nagyra, sem kicsire, hanem valaki valamit törvénytelenül cselekszik, el nem hanyagolom, hanem érdeme szerint megbüntetem. Isten engem úgy segéljen.

Kert Bírának az hite:

Én, esküszöm az élő Istenre, . . . aki tarcsón meg bennünket a mi igaz hitünkben, hogy mi kertgazda urunknak és a kertségnek minden bajaiban, úgy a nagyokban, mint a kicsinyekben igaz segítő társai leszünk. Isten minket úgy segéljen!

Az csősz hite:

Én esküszöm az élő Istenre, . . . hogy amely csősz hivatalra mostan előállítottam, abban igazságosan eljárók, úgy, hogy valakit valami hibában találnék, mennél

6 Nyeste az, aki a szabadságáról lemond, önként szolgaságot vállal. „Sárrét” nevű hetilap, 1901. IV. 18-i száma.

7 *Szendrey* i. m. 157. p.

8 Berettyóújfalu földkönyve (1865—66.) az Eszterházy hercegek uradalmi jogához tartozó birtoknak mondja a Sárosót. A Sárosó-kertről nem tesz említést. *HBm Levéltár*: VI. 127. j. 4.

9 *Szabó István*: A magyar parasztság története (Budapest, 1940.) 43.

10 Urbarium, 9. punctum.

11 *Magyar Országos Levéltár. Rep. 33/B. Fasc. B. No. 83. és Szendrey, i. m. 71.*

hamarabb Kert Gazda uramnak előadom úgy a nagyokat, mint a kicsinyeket annyival inkább magamat minden kártól megoltalmazom, úgy hogy senkit is egy pénzig meg nem büntetek, hanem azt mentől hamarabb Kert Gazda uramnak előadom. Isten engem úgy segítjen.”¹²

A vezetőség választásának időpontja és a kertgazda elszámoltatása az őszi időszakra, Szent Mihály napjára vagy ez időpont környékére esik.

A csösz fogadást és a gypű-kerülést Szent György napján, vagy valamelyik tavasz vasárnapon tartják. Majdnem minden évben tartanak rendkívüli közgyűlést is, határkiigazítás, bejáró barázda meghatározása vagy viszálykodás elhárítása céljából.¹³

Lássuk tovább részleteiben ezt az önalkotta paraszttörvényt, mely hordozója a hagyományokhoz való hűségnek, bizonyítja az önkormányzathoz való ragaszkodást, a szokásjog megtartását. A mindennapi élet súrlódásait, hibáit és a hibák, bűnök büntetését is bemutatja. Megfogalmazói e szabadelvű törvényeknek a fennálló feudális szerkezetű társadalmi rend ellenzői; a jövődbe tekintve foglalkoztathatja őket a jobbágyrendszer felszámolásának kérdése is. Ezért kívánják egységes elbírálás alá vonni a nemeseket, telkes jobbágyokat, zselléreket egyaránt. Tehát a politikai érettség emelkedő fokán állanak.¹⁴

Látjuk a törvényekből, hogy a gyűléseket komolyan veszik, a közösség dolgainak elintézését fontos dolognak tartják, a távolmaradást büntetik. De a felesége, vagy valamely „biztos embere” helyettesítheti a gazdát. (A nőket egyenrangúaknak tekintik; ez a későbbi jegyzőkönyvekből is kitűnik.) (T. 4. p.)

A kert-közösség tagjai közt nemesek is vannak, akik nem gyakorolnak uralmat a tagság felett, de — úgy látszik — annak gondját nem vállalták szívesen. Ezért mondják ki: ... „ha kertbírónak választódnak is, azt elviselni kötelesek.” (T. 5. p.) Viszont a gazdák között is tekintélyes emberek vannak, akiknek ítéletét a nemesek elfogadják.

A zselléreket és telkes jobbágyokat nem említik külön-külön, mind gazdák, tehát társadalmi helyzetükben, vagyoni állásukban nem is lehetett túl nagy különbség. Nemesnek és úrbéresnek azonos jogi helyzetet biztosít. Különbséget csak a szolgák (cselédek), a parasztság legalsó rétege, a nincstelenek esetében tesz: büntetésük feleannyi, mint a külső vagy belső gazdáké. (T. 14., 15. p.)

A különböző társadalmi osztályok, rétegek érdekelletéte itt kiegyenlítődik; egyformán tartoznak magukat a társaság Törvényéhez szabni.

A 6., 7. és 8. pont a kert gypűjére, árkára, a gyümölcsfák tisztítására, a kártevők pusztítására és az ezen szabályok ellen vétők büntetésére vonatkozik. Megtudjuk ezekből azt is, hogy a szőlő és gyümölcs mellett veteményföldjük is van, ami jövedelemforrásként is felfogható.

A 9—12-ig terjedő pontok a kertszomszédok egymáshoz való viszonyát, magatartását szabályozzák. Az önbíráskodás büntetendő cselekmény. Aki kárt, „alkalmatlanságot” okoz s hibásnak ítéltetik, azonkívül, hogy a kárt megtéríti, 30 krajcártól 1 Rénes forintig büntetődik.

A 13. pont a panaszos ügy megvizsgálásának körülményeit szabja meg. Elő-

12 Eskü formulák. Kis-Hérnek- és Cserekert könyvének 1901. évi bejegyzése.

13 Sárostkertesi jegyzőkönyv, 1869. május 18-án tartott közgyűlés: „A barázda négy sukk legyen úgy, hogy egy 10 csebres hordó az illetők által akadály nélkül gördíttessen.”

1 sukk = 32 cm, szembefordított ököl nyújtott hüvelykujakkal, Vásárhelyi István 80 éves berettyóújfalvai lakos közlése.

1 cseber = 80 liter, Lisztes Mihály 82 éves berettyóújfalvai lakos közlése. V. ö.: N. Kiss István, 1960. 889.

14 Orosz István: Hajdú városok gazdálkodásának és társadalmi szervezetének 18—19. századi történetéhez. 32. Megjelent: A Néprajzi Társaság szolnoki vándorgyűlésének anyaga: Paraszti társadalom és műveltség a 18—19. században, II. Mezővárosok. (Szolnok, 1974.) A továbbiakban: Szolnok, 1974.

re kell fizetni 1 forintot, amit „ha a panasza méltó leend”, a vádlottól kap vissza. A hibás cselekedet „különösen” büntetődik.

A 14. pont azt bizonyítja, hogy a lopást nagy hibának tartják, de nyilván előforduló vétség. Aki lopásba esik (gyümölcs, szőlő, vetemény, karó vagy fűzfa) — ez utóbbi jelzi, hogy kosárfonással is foglalkoznak — azon túl, hogy a kárt „becsű szerint fizeti” 2 forintba büntetődik. Ez az összeg a kertgazda által kiszabható legnagyobb pénzbírság, azéval együtt, aki a gyepűn „bé vagy azon ki megy”. A cseléd a fenti összeg felét fizeti, jeléül annak, hogy anyagi helyzete a gazdákénál sokkal rosszabb lehetett.

A 16. és 17. pont a „kerülő”, a csősz magatartását határozza meg. Anyagi felelősséggel jár e foglalkozás. A legkisebbet sem büntethet, sem el nem engedhet. „Minden aprólékos hibát” a kertbírónak jelent be. Érdeklte is teszik abban, hogy ne legyen elnéző: „a hibákért fizetendő büntetésnek harmadrésze őt illeti. De ha gondatlansága, restsége miatt esik a kár, az egész kárt fizeti. Ha ő maga „tette” a lopást, megpálcáztatik és hivatalából minden fizetés nélkül kicsapattik. Ezt a büntetést (a pálcázást), a kertség törvénye máshol nem említi. Az Urbariumban azonban szerepel: . . . „a bűnnek mivoltához képest legfőlebb 24 pálcautéssel, az asszonyi állat pedig szinte annyi korbács csapással büntetessék.”¹⁶ *Osváth* is említi ezt, mint szokásos súlyos büntetést: 1780. július 3-án Varga Mihály uram Berettyóújfalu városát falunak nevezte; „ezért a prostitúcióért bűnhődése lesz 24 pálcá.”¹⁷

A kertség törvénye máshol nem említi testi fenyítéket és a jegyzőkönyvekben sem szerepel.

Kutyával jární, puskával lövöldözni, tallózni még szüret után is tiltatik. (T. 18., 19. p.) Ezek a törvénytörések valószínűleg az uraság vadászjogát tartják tisztelgetben; nem akarnak mint testület, a majorátussal összeütközésbe kerülni.¹⁸

A közös végzett munkáról szól a törvény 20. pontja: a kertkapukat, kisajtókat együtt javítják. Mivel a dolog „közönséges”, aki igazolatlanul mulaszt 1 forintba büntetettetik.

Szabályozzák a kertbeli tulajdon elidegenítését is. Sem szőlőt, sem füzeset senki el nem adhat a vezetőség és tagság tudta és beleegyezése nélkül. A közvetlen szomszédoknak fel kell ajánlniuk; övék az elővásárlás joga, ami valószínűleg az ősi „jura vicinitatis” maradványa (T. 21. p.)

Kezdenek ez idő tájt kunyhókat is építeni a szőlős-kertekben, amelyek a későbbiek során állandó lakóhelyé válnak. Berettyóújfaluban több mint hat szőlőskertet „ültek be”. Kivétel csak az éppen itt vizsgált Sároskert. (T. 22. p.)¹⁹

Vigyáznak a gyűlések jó rendjére, a közerkölcsre: mindenki, még italozás közben is, „kemény büntetés alatt” nyelvét megtartóztassa. (T. 23. p.) Mikor kerül sor italozásra? Áldomásívás az év utolsó közgyűlésén, az új kertgazda választásának alkalmával történik.²⁰

A közös vagyona vigyázó kerülő (csősz) bérét — mondja a 24. törvénycikk „pontosan, időnek javában” kell megadni, különben „borát a kertből ki nem viszi”.

A közösségben olyan uraságok, valószínű pap, tanító, jegyző is élnek, „akiknek a közösség hasznát veszi”. Számukra egyszer egy évben (!) a község előljárói gyümölcsöt vagy szőlőt szedhetnek, de csak a vezetőségnek „szabadsága” mellett. (T. 25. p.)²¹

16 Urbarium 8. punctum, IV. §.

17 *Osváth* i. m. 266.

18 Urbarium 8. punctum, XII. §.

19 *Hoffmann Tamás*: Néprajz és feudalizmus (Budapest, 1975.) és 263., 317.

20 V. ö.: *Magyarország Néprajza* (Budapest, 1937.) II. 286.

Imreh István: A rendtartó székely falu (Bukarest, 1973.) 100.

21 *Bellon Tibor*: A karcagi tanács gazdasági irányító szerepe. (Szolnok, 1974.)

Ez a cikkely bizonyos feszültséget mutat a kertség és a kívülállók, illetve a városi tisztségviselők között.

Végül kimondják, hogy aki a törvényekkel egyet nem ért, akár nemes, akár adófizető — „a köztársasággal torzsalkodó ember” bejelentődik az uraság tisztjeinek, „szöllője becsüszerint eladatván, az ára kezébe adatván, maga pedig a kertség Társaságából örökre kizáratik”. (T. 26. p.)

Tehát a törvényeket a közösség közös akarata tartotta fenn. Bár a hagyomány szerint a Sárostockert (48 849 négyszögöl) soha nem tartozott a hercegség birtokához, mégis — úgy látszik — az uradalmi tisztek éreztetve a hajdúkkal a függőséget, jogot formálnak ahhoz, hogy tudtuk nélkül ne történjen földbirtokcsere a dominium területén, holott az Urbarium is kimondja, hogy ... „ha a jobbágyoknak valamely irtásai vannak, azokat a földesúr töllek el ne vehesse,²² vagyis házhely után való földek közé ne számlálhassa.”

Osváth is úgy tudja, hogy „A hajdúk közt a hgi ház uralomra jutásakor is, az ingatlan birtok közössége megmarad; a felfogott földeknek ki-ki birtokában maradván, azokra nézve a nemesi birtokhoz hasonlóan, szabadon adhatja, veheti.”²³

A korábbi adás-vételről, zálogosításról az úgynevezett „Szentmártoni öreg könyv”-ből értesülünk.²⁴

Amint látjuk, e „törvények” a közhatalom jogforrásaihoz is igazodnak. Az örökösödésről nem esik szó bennük. Lényeges vonás, hogy magukat soha nem említik jobbágyoknak, zselléreknek, csupán egy esetben adófizetőknek, minden más esetben gazdának.

Áttérve a jegyzőkönyvek tartalmi vizsgálatára, lássuk, milyen problémákkal foglalkoznak a kertségek gyűlésein. A hagyomány és az előírás szerint pontosan megtartják a három rendes közgyűlést: a kertbíró tétel, a gypékerülés és a szűret felőli végzés tárgyában.

A gyűlést a kertgazda hívja össze, a csősz járja végig a tagokat s közli, hogy hol s miről tanácskoznak.

A kertbírókat (kertgazdákat), eskütteket, csőszöket választják; olyanokat „állítanak”, akikben megbíznak, akik jól ismerik a tagság társadalmi, gazdasági helyzetét, gondolkozásmódját, erkölcsiségét, tisztelik az írott és íratlan hagyományokat.²⁵ A beléjük helyezett bizalom alapján eljárásaikat, ítéleteiket elfogadják. Bennük a közösség megbízik, de évenként elszámoltatják a közös vagyon felől és a legtöbbször újra is választják. Akadt közöttük hűtlen vagyonkezelő is, aki nem tud pontosan elszámolni a reábízott pénzzel vagy terménnyel; az ilyen „megkisebbitett”, mint például Sz. A. kertbíró, az 1880. évi szentgyörgyi gyűlésen, aki a megsejgyenülésen túl 1 forint pénzbírságot is fizetett.²⁶

Rendszeres járandósága, fizetése nem volt a kertgazdának; „előállítás” megtiszteltetésnek számított.

A „gypé-kerülésre” helyszíni szemlére az esküttekkel, többször a teljes tagsággal kivonultak. A kert „gerágyá”-jának rendbentartása, illetve ellenőrzése céljából. Ilyenkor intézik el a szomszédok közötti egyenetlenséget is. (Most a gerágya rendben tartását Szatmári Antalra bízták, aki azt a benne növő fákért vállalta. Már nem tartanak gyűléseket és kerülőt sem fogadnak.)

„Aranyi Mihály kertbirtokos panaszképpen jelentette, hogy ámbár több évek óta azon dülön, mely vagyon a Bagosi József és Magyar Demeterné szőlők között, minden megháborítás nélkül járt birtokához s mégis most Bagosi József ötét, azon dülön való járástól elkívánná zárni.” A panasz megvizsgálásához a

22 Urbarium, II. punctum.

23 Osváth i. m. 110.

24 *Hajdú-Bihar megyei Levéltár* T/2. C. XIII/4. 206.

25 *Szilágyi Miklós*: A békés-megyei mezővárosok belső és külső kapcsolatrendszere. (Szolnok, 1974.)

26 Kis Hérek—Cserekert jegyzőkönyve, 1880.

helyszínén a közösség hozzáfogott, által is látta, hogy Aranyi Mihály oknélkül háborgattatna; mielőtt ezen dologban ítéletet mondott volna, a vádlottak önként nyilvánították, hogy ennekutánna a panaszost nem akadályoztatják.” Vagyis „megbékéltek”. De a későbbi viták elkerülése végett „azon dülő .. egy és fél öl szélességbe ki is méretett jövő időre állandó dülőnek a közönség részére, azon világos kitételrel, hogy ... soha sem szélesebb, sem keskenyebb nem lehet.”²⁷

Máskor elsimítják a vitát: „Kenyeres Sándorné és Lisztes Mihályné beleegyeztek, hogy a szőlőjükben a pusztaföldjük mesgyéjét egyenes vonalba vegye a Kertgazdaság.”²⁸

De úgy is határoztak, hogy „a járó barázdát belátásuk szerint igazítsák ki.”²⁹

Kitűnik az egyes tagok igazságérzete is (de ehhez a közösség nyomása is hozzájárulhatott): A kataszteri felmérés során a hatóság F. Nagy Bálintnak ítélte a szőlő birtoka alatt levő negyven ölnyi füzes birtokot. De ő ... „az egész kertség előtt élőszóval kijelentette, hogy ő a kérdéses kis füzes birtokot, saját kertbirtokának megvétele alkalmával nem vásárolta és így jogot nem is formálhat.”³⁰

A csószt a Szent György napi gyűlésen fogadták. Bére kezdettől fogva mindig 8 és fél köből, vagy 8 köből és 2 véka búza, 32 literjével (1 véka = 27 kg), esetleg rozs, a dülők nyári haszna (tehát állattartással is foglalkozott a csósz) és a büntetések egyharmada.

A kenyérgabona mennyiségét csak 1936-tól jelölik métermázsával. Továbbra is 8,5 q a csósz bére. Megjegyzik egy esetben ... „ha a csószünk el akar hagyni ok nélkül, akkor tartozik embert állítani, akit a nagy kertség helyben hagy”³¹ (ez a szokásjog máig is él: a tejet házhoz hordó, ha valami ok miatt nem tudott tovább tejet hozni, állított maga helyett más „tisza” gazdát, aki elhozta a tejet).

A bért a „bérzedő bádoggal” a csósz szedi össze, ami a birtokosok földjének nagysága szerint volt „kivétel”. (1946-ban még 49 tag fizetett kerülő-bért. Ugyanekkor a földbirtok-rendező tanácshoz kérvényt nyújtanak be, hogy a kertség a tulajdonukban maradjon továbbra is.)³²

A beszedett bérből kifizették a csósz. A megmaradt „életet” kölcsön adták „gyümölcsözöleg” a rászorultaknak, amit ennek az „újból” kell visszafizetnie, kamattal.³³ (Íme a kapitalizmus kezdete!) Így gyarapodott a vagyonuk, amiből a közös kiadásokat fedezték.

A büntetéspénzt az „áldomás”-ra fordították; a kiadásokban utalnak rá: elfogyasztott bor ára stb. 1905-től a búza nagyrészt eladják és a pénzt helyezik ki váltóra, a gazda belátására bízva, hogy kinek mennyi kamatra, vagy kamat nélkül adják-e. Érdekes, hogy 1930-ban kikötik: ... semmiféle „boletta” itt nem érvényesülhet; búzát viszen, búzát hoz, boletta nélkül.³⁴

Az ősök által szabott rendhez, a gyakorlatban jól bevált normákhoz ragaszkodtak, de ez a későbbiek során, az új életkörülmények folytán bővül új szokásokkal, hatósági rendeletekkel, munkarenddel, az igás állatok pihenő helyének megjelölésével stb. Például: „sajtót” vásárolnak s ezzel kapcsolatosan lejegyzik, hogy ki mekkora összeggel járult a vételárhoz. Még azt is meghatározzák, hogy kik kötelesek és mikor, elmosni a szőlőprést. (Ezt nem mondják ki, de kitűnik a

27 Sárostkerti jegyzőkönyv, 1851. május 10-én tartott közgyűlés.

28 Kis Hérek—Cserekert jegyzőkönyve, 1885. év, Szentgyörgyi gyűlés.

29 Sárostkerti jegyzőkönyv, 1893. június 18., rendkívüli közgyűlés.

30 Sárostkerti jegyzőkönyv, 1896. április 25-i rendes közgyűlés.

31 Kis Hérek—Cserekerti jegyzőkönyv, 1886. Szentgyörgyi gyűlés.

32 Bihari Múzeum adattára, ltsz. n. Berettyóújfalú.

33 *Dankó Imre*: Egy tiszántúli mezőváros — Püspökladány — önkormányzatának gazdasági szabályozó tevékenysége. (Szolnok, 1974.)

34 Sárostkerti jegyzőkönyv, 1930. szept. 29.

feljegyzésből: azok, akik csak öt-öt krajcár hozzájárulást fizettek. A többiek 40—60 krajcárt adtak.)³⁵

Ilyen új vonás az 1933-ban a vértetű elterjedésének megakadályozására hozott határozat, vagy az, hogy 1934-ben kutakat ásnak, ami a permetezés gyakorlatával vált szükségessé.

Amikor igazságuknak nem tudnak érvényt szerezni az egyik új birtokossal szemben, a kert-gát és a víz lebocsátását illetően — a járásbíróshoz fordulnak, annak ítéletét elfogadják, annál is inkább, mert nekik ad igazat — s a továbbiakban ehhez szabják intézkedéseiket: a füzes gazdák a víz lefolyását úgy szabályozzák, hogy „az víz széjel ne terüljön a veteménre” hanem ... „az rétbén egy kapavágás kis fojót csinájjanak”. Aki ehhez nem alkalmazkodik, azt 5 új forintra büntetheti a kertség. Tehát büntető-jogukban még nem csorbították.³⁶

A többi nem idézett jegyzőkönyv általában sematikus: az elszámoltatást: bevételeket, kiadásokat, a megválasztottak neveit, a csószók bérét stb. tartalmazza. Miért keletkeztek és miért maradtak meg ezek a jegyzőkönyvek? Kellett hozzá a hagyományt, az önkormányzatát megőrizni akaró nép, az írás használatának kialakultsága (Berettyóújfaluban már 1621-től működik a debreceni kollégium kihelyezett iskolája) és az az igény, hogy életük egy-egy darabját írással rögzítsék, hogy az utódaik ahhoz igazítsák javaik ügyvitelét, magatartásuk, elveik, igazságaik zsinórmértékül szolgáljanak maradékaiknak: ... „megállapítódott, hogy aki a Törvin könyvbe belefirkál, vagy ami benne van azt kikaparja vagy kivágja, az az ember, ha kitudódik, megbüntetődik 5 forint, azaz öt új forintra.”³⁷

A jegyzőkönyveket maguk a kertgazdák vagy családtagjaik jegyezték le, az esküttek és azok, akiket érintett a tárgyalt ügy, aláírták, ritkán aláírásukat kezük keresztvonásával helyettesítették.

Összegezve az elmondottakat: Mind a két „kertség” külön zárt egységet alkotott. Csak dűlő-közösség volt, a termést és a tulajdont védte.³⁸ Közös vagyony: szőlőprés, bérmérő bádóg és 1-2 rossz puska (amiket folyton javíttatni kellett) a csósz béréből fennmaradó gabona, vagy annak az ára. 1921-ben pl. betétkönyvük van, 767 korona 80 fillér összeggel. Termelésre, értékesítésre nem szövetkeztek.

Tájszavak, kifejezések és mértékek jegyzéke

alá adja magát = engedelmeskedik

alá nem adja magát = nem engedelmeskedik

által látta = meggyőződött

árenda = évenként fizetendő használati díj

bead = bejelent

becsmérel = megszól

boletta = gabonajegy, Magyarországon az 1929—33-i gazdasági válság idején alkalmazták

cseber = Biharban 80 liter, N. Kiss István szerint 1 tinna 42,5 l

dűlő = kertek, szántóföldek közötti út,

a dűlő nyári haszna = egy nyár folyamán termett fű (széna, sarjú)

ember vágó rét = kb. 1 hold, akkora terület, amekkorát egy ember egy nap alatt lekaszál

élet = kenyérgabona, búza, rozs

alkalmas életül = kenyérnek való gabona

éltek vele = használták

élő szó = kimondott szó (mindenki által hallott kijelentés)

35 Kis Hérnek—Cserekerti jegyzőkönyv, 1878. szeptember 1.

36 Kis Hérnekben levő füzes gazdák pere Militzer Jónással, 1878. évi tavaszi jegyzőkönyv.

37 Kis Hérnek—Cserekert jegyzőkönyve, 1880. Szentgyörgyi gyűlés.

38 *Varga Gyula*: Gazdasági testületek és társulások Hajdú-Bihar megyei mezővárosokban. (Szolnok, 1974.)

gerágya = földből, gallyakból (régén trágyából), élő fából készített kerítés
gyepű = kerítés, leginkább élő sövényből
hit = eskü
hold = különböző nagyságú területmérték:
1000 négyszögöl = kishold
1200 négyszögöl = magyar hold
1600 négyszögöl = kataszteri hold
időnek javában = amikor annak az ideje.
járó barázda = olyan széles földhatár, amelyen el lehet járni.
jóság = nagy háziállat, de földbirtok is
kapás szőlő = akkora területű szőlőültetvény, amekkorát egy ember egy nap alatt megkapál
kivette = kiróva, meghatározva, hogy ki-ki mennyit fizet,
kőből = úrmérték, 4 véka gabona (1 véka 32 liter)
1 köblős föld akkora, amekkorába 4 véka gabonát elvetnek, 1520 négyszögöl.)
1 vékás földbe 1 véka, azaz 32 liter magot szórnak.
kusa = fej
kusán vágta = nyakon ütötte
megesett = megtörtént
megkisebbitetik = megszegyenítődik, tekintélyéből veszít
megtartóztat = visszatart
nyelvét megtartóztatja = nem beszél megbotránkoztató módon
nekül = nélkül
nyeste = uradalmi cseléd, aki önként szolgaságra adta magát
(Pozsár Bálint 81 éves berettyóújfalvai lakos közlése)
öl = hosszúság mérték, 1 öl = 180 cm
pányváz = kiköt
pusztoni mérő = területmérték, kb. 1/2 holdnyi terület
puszta föld = be nem ültetett földdarab
rest = lusta
sukk = hosszúság mérték, 32 cm
szabadság = engedély
a vezetőség szabadsága mellett = engedélyével
szentmihálynapi = Szent Mihály napi
szűr = bort készít, ritka szövésű kender vásznon, borzásokon átszűr
terű = teher
torzsalkodó = veszekedő
végig járja a tagokat = minden taghoz elmegy
véka = úrmérték, 32 liter, 27 kg

IRODALOM

- Bellon Tibor*: A karcagi tanács gazdasági irányító szerepe. A Néprajzi Társaság szolnoki vándorgyűlésének anyaga: Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században II. Mezővárosok (Szolnok, 1974)
- Dankó Imre*: Egy tiszántúli mezőváros — Püspökladány — önkormányzatának gazdasági szabályozó tevékenysége (Szolnok, 1974)
- Erdei Ferenc*: Magyar város (Budapest, 1940)
- Hoffmann Tamás*: Néprajz és feudalizmus (Budapest, 1975)
- Imreh István*: A rendtartó székely falu (Bukarest, 1973)
- N. Kiss István*: 16. századi dézsmajegyzékek (Budapest, 1960)
- Kovách Géza*: Erdélyi jobbágyok panaszlevelei (Bukarest, 1971)
- Orosz István*: Hajdúvárosok gazdálkodásának és társadalmi szerkezetének 18—19. századi történetéhez (Szolnok, 1974)
- Ortutay Gyula*: Magyar népméret (Budapest, 1937)
- Osváth Pál*: A sárréti járás leírása (Nagyvárad, 1875)
- Magyarság Néprajza, II. (Budapest, 1937)
- Szabó István*: A magyar parasztság története (Budapest, 1940)
- Szendrey István*: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után, (Budapest, 1968)
- Szilágyi Miklós*: A Békés megyei mezővárosok belső és külső kapcsolatrendszere (Szolnok, 1974)
- Varga Gyula*: Gazdasági testületek és társulások Hajdú-Bihar megyei mezővárosokban (Szolnok, 1974)
- Wellmann Imre*: A paraszt nép sorsa Pest megyében 200 évvel ezelőtt tulajdon valloásainak tükrében (Budapest, 1957)

Frau M. Sándor

ZWEI WEINGARTENGESETZE UND EIN PROTOCOLL IN BERETTYÓJFALU

In dem vorliegenden Artikel macht der Verfasser mit zwei erst vor kurzem entdeckten Schriftstücken bekannt und gibt Erklärungen dazu ab. Die Protokolle zu den zu Berettyóújfalú gehörenden zwei Weingärten wurden von 1851 bis 1969 beziehungsweise von 1878 bis 1934 geführt. Diese Dokumente stellen seltene Quellen der Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte dar. Ihre Veröffentlichung trägt dazu bei, die bäuerliche Kultur umfassender kennenzulernen. Gleichzeitig ist dies aber auch ein Aufruf, weitere noch nicht entdeckte Dorfprotocolle zu suchen und zu untersuchen. Diese Protolle sind Beweisstücke dafür, wie sehr die Landwirte den Traditionen anhängen; so übertrugen sie in das neue Protokoll die Gartengesetze vom Jahre 1794. Beide Gartengelände bildeten für sich geschlossene Einheiten; sie hatten nur eine gemeinsame Flurscheide. Die Gesetze stellten die Ernte und den Besitz unter Schutz. Anbau und Umschlag wurden nicht gemeinsam betrieben.

